

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 11

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2018

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 18.04.2018 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 3 від 12.04.2018 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 9 від 28.02.2018 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2018
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Харковенко Р.В. Актуальні питання національної культурної спадщини України як частини загальноєвропейського надбання	7
Бичковська Г.М., Горькова А.О. Суспільно-політичні та культурні передумови створення Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК	11
Вечерський В.В. Типологічні контамінації в архітектурі Лівобережної України XVIII ст.	15
Романченко О.Д. Проблеми і тенденції реставраційної практики середини ХХ – початку ХХІ ст. (на прикладі церкви Феодосія Печерського в Києві)	19
Зайцева В.О. Зовнішній настінний розпис кріпосних мурів Києво-Печерської лаври. Історія реставрації, дослідження та проблеми збереження	26
Черевко І.А. Розвиток екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври та їх вплив на стан пам'яток	31
Руденок В.Я., Василенко А.А. Чернігівський Іллінський монастир за результатами археологічних досліджень	37
Старенький І.О. Охоронні археологічні дослідження на території заповідників (на прикладі Кам'янця-Подільського)	40
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Report on Baturyn archaeological research in 2017	43
Сенченко Н.М. Церковні пам'ятки: генеза термінології XVIII–XIX ст.	48
Протоиерей Чурочкин А.А. Церковь Николая Великоречецкого в Путивле	52
Коваленко Ю.О. Храми села Некрасового	56
В'ялець А.В. Українська лінія: історія будівництва, проблеми збереження та туристичний потенціал	61
Данько С.М. Ботанічна пам'ятка природи «Акація біла», яку посадив Т.Г. Шевченко: міф чи реальність	67

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тищенко К.М. Парфянський пласт українських прізвищ Сіверщини: Коперсаки, Подопрігори, Дейнеки	70
Троцька В.І. З історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі (за писемними джерелами та археологічними даними)	80

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Бакалець О.А. Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини	84
Шерстюк В.В., Коваленко М.В. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини	91
Клюєв А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району	96
Гриценко А.П. Заснування населених пунктів Глухівщини в другій половині XVII століття в результаті переселення жителів Правобережжя України	104
Степенькін С.Ю. Стародубський полковник Тимофій Золотаренко	107
Железко Р.А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко	109
Лесик Л.В. Благоустрій міста Ніжина у XVII–XVIII ст.	112

Железко К.А. Ніжинська фортеця в часи Північної війни 1700–1721 рр.	114
Токарев С.А. Вихідці з остерської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.	117
Попружна А.В. Традиції увічнення пам'яті в поховальній культурі козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.	120
Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст.	125
Павленко С.О. Зображення гетьмана І. Мазепи та його наближених у настінних композиціях Софії Київської	137
Хармак М.М. До питання про гончарне ремесло Батурина кінця XVII – середини XVIII ст.	142
Мицик Ю.А. Нові документи з історії Глухівщини гетьманської доби	144
Тюльпа С.П. Українська мемуаристика історії Глухова (автобіографічні спомини, записи, щоденники).....	148
Тарасенко І.Ю. Матеріали Крелевецької сотенної канцелярії (фонд 64 ЦДІАК України)	151
Мицик Ю.А. Свято-Успенський жіночий монастир в Нових Млинах в світлі документів фонду 140 ЦДІАК України	155
Луняк Є.М. Родина Розумовських в анекдотах французьких сучасників	158
Травкіна О.І. Про заходи щодо обов'язкового навчання дітей священно- та церковнослужителів у Чернігівському колегіумі у 60-х роках XVIII ст. (Наказ Уланівській катедральній волості).....	162
Заремський М.Й. «Міркування двох індієць...» Я. Козельського: гносеологічні ідеї в контексті просвітництва	165
Іванченко Л.А., Марченко М.О. Історія Глухівщини 1729–1829 рр. на сторінках домашнього архіву М.О. Марченка	170

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Будзар М.М. Мати і дитина у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. (за его-документами з архіву Галаганів)	176
Барабаш Н.О. Приватний пансіон П. Білецького-Носенка за споминами М. Маркевича	180
Міллер Н.В. Маловідомі факти з біографії педагога, етнографа, фольклориста Петра Чуйкевича (з нагоди 200-ліття від дня народження)	183
Діденко Я.Л. Пам'ятки Чигиринщини в творчій спадщині Міхала Грабовського	189
Заїка О.Я. «Залишив по собі незабутній слід чарівного спогаду» (до 200-річчя від дня народження В.І. Штернберга)	193
Іваненко А.О. Наукові студії викладачів загальноосвітніх кафедр Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840–1875 рр.)	197
Котельницький Н.А. Політична діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя (60–80 рр. XIX ст.)	200
Коваленко О.О. Земська діяльність Г.О. Милорадовича (друга половина XIX ст.)	204
Солодка К.Ю. Службові правопорушення серед чиновництва Ніжинського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.	207
Католик А.В. Стан доземської системи охорони здоров'я на Чернігівщині 1844–1863 рр.	210
Нікітін В.Г., Терех М.І. Особливості земської медичної реформи в Конотопському повіті Чернігівської губернії у 1864–1890 роках	213
Назарова В.В. Історія становлення Глуховської Земської больницы во второй половине XIX – в начале XX века	218
Іванченко Л.А. Будівничі сільського господарства другої половини XIX – початку XX ст.:	

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

94(477.5)«18»: 911.374.8: 930.25 Галаган

М. М. Будзар

МАТИ І ДИТИНА У ПАНСЬКОМУ МАЄТКУ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТ. (ЗА ЕГО-ДОКУМЕНТАМИ
З АРХІВУ ГАЛАГАНІВ)

У статті зроблено спробу реконструювати повсякдення матері та дитини у панському маєтку в Україні у першій половині XIX ст. Джерелами для досягнення мети стали особисті папери з архіву дворянської родини Галаганів. Це була одна з найбільш відомих родин козацько-старшинського походження на теренах колишньої Гетьманщини – Лівобережної України. У роботі висвітлено становище дворянської жінки в усамітненні маєтку та проблеми народження і виховання дитини. Це пологи та годування дитини, пошук домашніх лікарів і вихователів, організація процесу навчання.

Ключові слова: панський маєток, Лівобережна Україна, Галагани, его-документи, материнство, дитинство, повсякдення.

Актуальним для сьогодні є погляд на явища минулого очима учасників подій, котрі своєю долею забезпечили перетворення їх на власне «історію». Цей ракурс аналізу минувшини дозволяє розглянути людину у множинних ситуаціях та, за Ж. Ревелем, показати, що кожен історичний актор, у процесах і локальних, і глобальних, «монтується» у різномасштабні контексти [13, с. 118].

Вважаємо за необхідне проаналізувати одне з важливих питань життя соціуму – проблему материнства й дитинства – на матеріалі побутування певної соціальної групи (лівобережного панства козацького старшинського походження) у визначеному історико-культурному просторі (заміському панському маєтку) першої половини XIX ст. Обраний ракурс дослідження дозволить виокремити зі сфери материнства й дитинства, що має вже сталу традицію вивчення (згадаємо хоча б роботи Ф. Ар'єса, Л. Буряк, М. Делімати, О. Кісь, Н. Пушкарьової тощо [2; 5; 15; 9; 12]), вужче коло питань щодо повсякдення матері та дитини у життєвому просторі дворянського маєтку.

Основою нашої розвідки є джерела особового походження (у ширшому розумінні – его-документи), переважно листування, із зібрання родини Галаганів, що мала стабільно високий соціально-майновий статус упродовж XVIII–XIX ст.

Сам маєтковий комплекс як ансамбль житлових і господарчих будівель розглядатиметься як певний «побутовий простір», де реалізовувалися повсякденні практики українського поміщицтва за умов діяльності у багаторівневій мережі соціокультурних зв'язків. Водночас це облаштована людиною середовище було (за Ю. Лотманом) об'єктом особливих культурних почувань та в ієрархічній системі цінностей маркувалося як місце для інтимного побуту-

вання [10, с. 381]. Саме тому у реконструкції життя панського маєтку першочергову роль відіграють родинні архіви, передусім такі, що у них, як у Галаганівському, відклалися особисті папери як чоловіків, так і жінок із кількох споріднених між собою родин. У нашому випадку це сімейства Галаганів, Маркевичів, Рігельманів, Гудовичів, Кочубеїв, Дараганів. Це дозволяє розглянути проблему матері й дитини у маєтку очима сучасника, переважно з позиції жінки, що, за думкою Г. Будде, презентує жіночі життєві концепції, зіставляючи, окрім іншого, історичний досвід чоловіків і жінок [4, с. 141].

Тому метою статті є реконструкція повсякдення матері та дитини у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. на матеріалі архіву Галаганів. Це, передусім, листування сестер Катерини Василівни Галаган і Анастасії Василівни Маркевич, уроджених Гудович, подружжя Катерини Василівни та Павла Григоровича Галаганів, Параскеви Григорівни Рігельман із братом Павлом Григоровичем Галаганом, Григорія Павловича Галагана із дружиною Катериною Василівною та її родичами Кочубеями.

Передусім зазначимо, що у особистісному сенсі маєтковий простір облаштовувався жінкою, для якої народження та виховання дитини залишалося змістом буття. Повсякденність родинного життя тлумачилася дворянською жінкою як основа для трансляції соціального досвіду, що передбачав відтворення культурно-побутових традицій [3, с. 52]. І якщо О. Кісь слушно зазначає, що до кінця XIX ст. «соціалізація та самореалізація української селянки [...] відбувалася насамперед у межах сім'ї...» [9, с. 79], то, до певної міри, це було слушним і для дворянської спільноти, передусім для тих родин, які жили увесь рік чи значну його частину поза великим (губернським, столичним) чи навіть повітовим містом. У цих випадках повсякдення жінок-дворянок перетиналося із народним життям, зберігаючи традиційні риси через орієнтацію на сімейні інтереси [12, с. 181].

У умовах, коли дворянська родина мешкала у заміському маєтку, жінка, особливо «при надії» чи вже із малими дітьми, була не в змозі залишати домівку надовго, на відміну від чоловіка, вільного у своїх пересуваннях. Листи А. В. Маркевич, матері М. А. Маркевича, до сестри, К. В. Гудович, датовані 1808–1809 роками, сповнені наріканнями на нудьгу самотнього перебування у маєтку. Як от, 14.03. 1808 р. (дати подано за старим стилем, – М. Б.) вона пише сестрі із садиби у селі Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії: «Я сердечно рада, что тебе весело, я же сим не могу похвалиться, Андрей Иванович почти никогда не сидит дома, все в поездке, то в Рудовку, то в Прилуки, то в Жадковку, а я все одна и одна, еще и нездорова...» [22, арк. 1].

Локальний комунікативний обшир, в якому перебувала жінка-дворянка, мешкаючи поза містом, обмежувався іншими маєтками родини та помешканнями рідних і сусідів. Гостювання родичів і знайомих у маєтку було водночас і втіхою, і клопотом для господині, але не вивільняло її саму із замкненості родинного помешкання: «У нас почти беспрестанно гости, здешние помещики, которые нам очень рады, но мне очень скучно, – пише А. Маркевич сестрі у квітні 1808 р. – Я никуда не выезжаю, все сижу одна дома, когда Андрей Иванович поедет!» [22, арк. 4]. Розлука із чоловіком, навіть коли він від'їжджав недалеко, викликала у жінки як занепокоєння за нього, так і відчуття власної самотності: «Вчера было так темно, с вечера я беспрестанно подходила к окошку и даже начинала плакать, воображая, что ты, мой друг, может быть едешь в такой темноте...», – писала К. Галаган чоловікові наприкінці грудня 1821 р. з дідичного маєтку Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, коли той поїхав до «економії» у селі Гнилиця того ж повіту [20, арк. 3].

Усамітнення у маєтку підсилювалося ще й тим, що будь-яке весняне чи осіннє бездоріжжя, зимові хуртовини чи паводок на річці унеможлилювали навіть відвідування батьківської оселі, розташованої в іншій губернії. У грудні 1809 р. А. Маркевич повідомила Катерину про неможливість поїхати до батька, В. В. Гудовича, у садибу села Розрита Мглинського повіту Чернігівської губернії: «Мы хотели было, как я тебе и писала, ехать к празднику в Розриту, но у нас совсем нет дороги, так что очень трудно ехать...» [22, арк. 4]. Така ситуація зберігалася впродовж півстоліття. Син Катерини Василівни Галаган, Григорій Павлович, у листі до дядька своєї дружини, О. В. Кочубей, від 02.01 1850 р. бідкається: «...наша Украина левого берега Днепра до половины декабря страдала таким, впрочем, обычным для нее бездорожьем, что мне никак нельзя было пуститься даже за 185 верст в Борзну» [21, арк. 15].

Тим більшою проблемою для мешканки лівобережного маєтку на початку XIX ст. (та й пізніше) було виїхати до великого міста (Чернігова, Києва, Полтави, а то й до Москви чи Петербургу) із малими дітьми. На запрошення сестри восени 1809 р. до Москви А. Маркевич відповіла їй, що не в змозі залишити менших дітей одних: «...а ты знаешь, Катенька, что мы двух уже и так лишились [...] могу ли я быть покойна, будучи от них так далеко!» [22, арк. 50 об.] Такі самі побоювання знаходимо й через 50 років у листі Г. Галагана до дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей, у січні 1858 р., коли він дякує їй за розумне рішення не їхати із чотирирічним сином Павлом до нього у Петербург: «...по нашим проклятым дорогам ни за что нельзя отвечать. Иногда лошади станут на беснежном месте или завезут в сугроб, и можно иногда простоять в поле посреди холода по несколько часов» [1, с. 36].

У цьому, до певного часу відносно замкненому світі, як нагальні постають питання, пов'язані із появою дитини, її дорослішанням та вихованням.

Спираючись на джерела, можемо стверджувати: для Галаганів та їхніх близьких не було слушним твердження про те, що жінки з вищого та середнього дворянства до середини XIX століття мало спілкувалися із своїми дітьми [11, с. 263]. Листи А. Маркевич, П. Рігельман до К. Галаган сповнені згадок про дітей, передусім про обставини їх дорослішання, навчання, стан їхнього здоров'я. А. Маркевич після народження у сестри сина Миколи у листах другої половини 1816 – першої половини 1817 рр. постійно довідувалася про хлопчика: «Начинает ли Николенька держать голову? [...] думаю, что он уже начинает поправляться и делается прекрасным...»; «...скажите мне, каков ваш Никола, вырос ли он [...], веселенький ли и полненький»; «Когда бы дал бог, чтобы он скорее перебыл воспу...» [22, арк. 63-а зв., 64, 66 зв.]. Сама К. Галаган, котра за перші роки шлюбу втратила трьох дітей – доньку (1814 р. н.), синів Павла та Миколу (1816 р. н.), усе життя піклувалася про сина Григорія, котрого, навіть 40річного, називала своїм «кукуничиком» (можливо, діалектна вимова слова «кукушонок») та про доньку Марію, яка після раннього заміжжя разом із родиною майже постійно мешкала біля матері. У листуванні К. Галаган з чоловіком, Павлом Галаганом, постійно зустрічаємо згадки про дітей. Взимку 1821 р. вона описує чоловікові, як їхній дворічний син сумує без нього: «Сегодня увидел, что тебя нет, сделался очень был не весел, искал тебя под подушками и везде... [20, арк. 4 зв.]. У травні 1825 р. вона пише чоловікові про чудову весну у Сокиринцях: «Времена у нас прекрасные, [...] пионы на чудо цветут, мы все на дворе сидим. И теперь дети обедают под дубом и рады очень...» [20, арк. 12]. Спогади про роки раннього дитинства закарбувалися у пам'яті Григорія Галагана, котрий через десятки років з особливим почуттям згадував про дуби Сокиринців: «Под этими старыми великанами провел я первые десять лет моего детства и до сих пор часто с ними беседую в моих воспоминаниях о прошедшем и мечтах о будущем...» [8, арк. 1 зв.].

Народження дітей, опікування ними складали левову частку маєткового повсякдення, яке й у цій сфері знову ж таки залишалося «домодерним».

Як-от, нагальною проблемою було питання акушерсько-лікарського догляду до народження дитини, під час пологів і пізніше.

Дворянка у ситуації, коли лікарями були лише чоловіки, опинялася перед важким вибором. Катерина Кочубей, взявши шлюб з Григорієм Галаганом влітку 1847 р., 6 років очікувала на дитину. Примушена звернутися у Києві до лікаря, вона відверто писала про це свекрусі, К. В. Галаган, до Сокиринців: «Вы можете себе представить, милая маменька, как мне трудно на это решиться, одна мысль ужасает меня... [18, арк. 2]».

Пологи на початку століття приймала бабка-повитуха, кілька років пізніше – акушерка та домашній лікар, але все одно вдома, у маєтку. Нерідко пологи були дуже важкими.

Як-от, 14.09 1816 р. П. Г. Рігельман у листі до дружини брата, Катерини Галаган, пише про народження доньки Катерини: «... сколько мне стоила эта дочь, что не надеялась, чтобы я осталась жива, все способы Феодосия Федоровна употребляла, какие знала, которой, можно сказать, я обязана почти жизнью...» [19, арк. 3 зв.]. Через майже 40 років, у травні 1853-го, Г. П. Галаган писав О. В. Кочубею про те, що родина, у переддень народження довгоочікуваної дитини, ухвалила не їхати до Києва, де лікар не викликає довіри: «... мы решились остаться на все время в Сокирцах, где особенно, кажется, безопасно будет при двух условиях: присутствие хорошей акушерки и близости превосходного доктора, каков Меринг...» [21, арк. 27–27 зв.].

Справа вибору лікаря залишалася нагальною у сімейному повсякденні Галаганів протягом десятиріччя. На початку XIX ст. Галагани навіть виїжджали до Ромен для огляду у лікаря: «Мы собираемся ехать в Ромны, чтобы там лечиться у нашего искусного Гревса, уже наняли и квартиру», – писав у травні 1828 р. П. Г. Галаган брату Петру Григоровичу [16, арк. 10 зв.]. Згодом Галагани постійно користувалися послугами лікарів, чия діяльність у той чи інший спосіб була пов'язана з місцевістю, де розташовувалися їхні маєткові володіння (вони або працювали у повітовому місті, або впродовж певного часу служили домашніми медиками у місцевих панів). У подальшому це були вельми шановані особи, зокрема, професори Університету св. Володимира в Києві Федір Федорович (Фрідріх Фрідріхович) Меринг та Олександр Олександрович Шеффер (до речі, батько останнього, О. Ф. Шеффер, будучи лікарем у Прилуках, надавав медичні послуги Галаганам, Маркевичам, Скоропадським ще у 1830-х рр.). Ф.Ф. Меринг залишався близьким приятелем Галаганів довгий час. У листі дружині з Петербурга у лютому 1858 р. Г.П. Галаган, зазначаючи, що у імперській столиці грип не вщухає, перетворюючись на скарлатину, круп й «Бог знає, на що», пише: «Что за чудный человек Федор Федорович; [...] его нам послало Провидение уже не раз в нашей жизни...» [1, с. 47].

Народження дитини зближувало панський та селянський світи, які у межах дитячої кімнати не просто взаємодіяли (так було у просторі маєтку взагалі), а, нерідко, й підміняли один одного.

У Галаганів і їхніх родичів жінки, за усталеною традицією того часу, як правило, не годували новонародженого. Нерідко молода мати, розгублена новою роллю, шукала підтримки у тієї ж повитухі. Зокрема, М.А. Маркевич так описав народження свого первістка Андрія у листі до своячениці О.Г. Гудович (уродженої Енгельгардт, дружини В.В. Гудовича, брата А.В. Маркевича): «...его новая маменька [...] начала у бабки спрашивать: что мы будем теперь делать. «Сповьем да позовем мамку и покормим» – старуха отвечала» [6, арк. 313].

Вибір годувальниці, вочевидь, був не таким простим, листування Галаганів за півсторіччя рясніє згадками про це. «Хорошо ли кормит кормилица новая Никольку?» – запитувала А. Маркевич К. Галаган взимку 1817 року [22,

арк. 64зв.]. П. Рігельман відразу після народження Миколи опікувалася тим самим: «...надобно тебе непременно, друг мой сестрица, иметь такую женщину, на которую ты можешь положиться» [19, арк. 1зв.]. Через багато років, у вересні 1853 р., Г. Галаган сповіщав О. В. Кочубея (від народження Павла минуло майже 2 місяці): «... внук Ваш, слава Богу, здоров, только до сих пор не выберем кормилицы, [...] кажется, и много людей, а выбрать некого» [21, арк. 34].

Мамка, пізніше – нянька, були тими людьми, яких панська дитина сприймала як частину «свого» світу, разом із мовою, що чула від них. І якщо дворічний Григорій Галаган спілкувався говіркою селян-дворових («Пущкоцик без тебя чрезвычайно скучает [...] Каждый раз, что придет на кровать, говорит: “Мамо, а тата ма?”...», – писала його мати батькові 1821 року [20, арк. 4зв.]), то любов до цієї мови він зберіг назавжди. І його прагнення виховувати свого сина Павла так, щоб від вразливого віку зблизити хлопця з його рідним народом [7, арк. 3], мало, вочевидь, у підґрунті ці дитячі, ще підсвідомі, враження. Няня Павлуся, селянка Марія з Борзнянського повіту, котра ніжно любила хлопчика, маючи природний розум, усвідомила, чого від неї хочуть, й спілкувалася з паничем лише українською мовою [7, арк. 3 зв.]. Професор права Університету ім. Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський, котрий вчителював у родині Галаганів в середині 1850-х років, згадував, як навесні 1856 р. бачив у Сокиринцях маленького хлопчика Павлуся, який розмовляв лише українською, а доглядала за ним не швейцарка, не німкеня, але гарненька сокиринська дівчина, у чарівному народному строї, із стрічками, мережками й моністами [14, с. 647].

Безумовно, підходи до виховання сина у родині Г.П. Галагана дещо розходилися із програмою навчання у маєтках лівобережного панства, що, власне, не сильно відрізнялася від загальноновживаної у світі європейської еліти XIX ст. освітньої системи. Передусім це було домашнє виховання, із гувернерами та найнятими вчителями (перед вступом до приватного пансіону чи гімназії та університету). У сім'ях Галаганів, Маркевичів, Рігельманів, особливо на початку XIX ст., початковою освітою дітей опікувалася матір. Подружжя Андрія та Анастасії Маркевичів до початку 1810-х рр. мало вже четверо дітей, постійного вчителя у родині тоді не було, А. Маркевич сама вчила дітлахів: «...почти все дома сижу, учу Никольку, и Лизу начала уже учить; в сем месяце минуло ей четыре года, и она знает уже всю азбуку» [22, арк. 57]. Листи А. Маркевич до сестри рясніють проханнями надіслати з Москви книги для початкового навчання: «...пришли мне скорее для Николы французский алфавит да еще нет ли других каких книг первоначальных французских для детей, здесь их никак не достать» (10.04 1808 р.); «... я получила книгу и прописи, за которые благодарю тебя» (13.10. 1809) [22, арк. 4зв., 50зв.].

Пошуки гувернера були важливі для родини, нерідко до його обов'язків входило і навчання паничів, щонайменше, мовам. Уявлення про те, які вимоги ставилися до гу-

вернерів, можна отримати з листа А.О. Рігельмана до невістки, К.В. Галаган, від 24.11.1834 року. Він пропонує на вибір двох кандидатів, пана Лавалю та пана Маргенського, окрім тих фахових знань, якими вони озброєні (латина, французька, німецька, англійська мови, сучасна література), звертає увагу на їхні особистісні якості. Як-от, Лавалю охарактеризовано так: «Он человек степенный, хорошей нравственности, тихий, аккуратный, без страстей, [...], неромантичен, [...] и хороших правил» [19, арк. 20]. З цього ж листа можна дізнатися про платню, яку міг здобути гувернер: перший з двох, писав А.О. Рігельман, найімовірніше, погодиться на 2 ½ тисячі на рік, а другий (колишній вихователь М.А. Рігельмана) отримував від родини рівно 2 тисячі [19, арк. 20зв.].

Нерідко гувернери залишалися жити в родині своїх вихованців надовго, долучившись до домашнього кола «чад і домочадців». Зокрема, англійка мадам Саузи була гувернанткою трьох поколінь сімейства Галаганів: вона доглядала за Марією Галаган (у шлюбі – Комаровською), її дочкою Катериною (у майбутньому – Ламздорф-Галаган) та Павлусем Галаганом; вчитель П. Галагана Ф. І. Гур'єв прожив у родині 7 років, з 1861 р. до своєї передчасної смерті у 1868 р., Ф. В. Чижов, громадський діяч і підприємець, увійшов до родини Галаганів в середині 1830х рр., готуючи до вступу у Петербурзький університет Г. Галагана, і став близьким другом усього сімейства.

Часто особливим було відношення до тих з наставників, хто позиціонувався родинною як «свій» – у першу чергу, через походження та сімейні зв'язки. Описуючи своє перебування у маєтку Галаганів в Сокиринцях, О. Романович-Славатинський зазначив: «...все в доме относились ко мне с большим уважением, как к учителю – потомственному дворянину, помещику той же Полтавской губернии и дальнему родственнику уважаемых Галаганами соседней Милорадович» [14, с. 641]. Водночас він зауважив, що прагнув зберегти незалежність, виокремитися з «придворного штату» Галаганів і Комаровських, чому близько зійшовся з О. О. Шеффером, котрий тоді жив у маєтку як домашній лікар, схарактеризувавши його як людину «самостійну та незалежну» [14, с. 645].

І О. Романович-Славатинський, і О. Шеффер, представники нової генерації, не приховували, зокрема, своїх скептичних поглядів щодо відправлення релігійних обрядів, тоді як господарі Сокиринців залишалися вельми релігійними. Цікаво, що це не вплинуло прямо на їхні стосунки з роботодавцями, хоча й не пройшло непоміченим: стара господиня Сокириниця, К.В. Галаган, через кілька років просила сина, котрий тоді шукав гувернера для Павлуся, попередити О. Шеффера, щоб не заводив розмов про релігію при Павлусеві: «Славатинский, бывший учитель Гранечки, не верующий ни во что, дружил с ним, считал за стыд, войдя в церковь, перекреститься...» [17, арк. 116]. Тобто, не завжди розбіжності у поглядах власників маєтку та найманих працівників ставали «каменем спотикання» у їхніх стосунках.

Врешті-решт, дійдемо висновку, що повсякдення поміщицького маєтку в Україні першої її половини XIX ст., зокрема, на теренах колишньої Гетьманщини, у такій його сфері, як буття матері та дитини, зберігало низку ознак «домодерної» доби. Народження, смерті, хвороби дітей, пошуки бабок-повитух, няньок, лікарів, проблеми годування дитини, повсякчасний страх перед небезпекою інфікування дитини (віспа, кір, дизентерія, золотуха і, безумовно, холера), відсутність такої свободи дій, як у чоловіка – усе це засвідчує традиційність побутування жінки-дворянки взагалі і у замкненому маєтковому просторі зокрема.

Водночас бачимо, що у родині Галаганів та їхніх близьких піклувалися про дітей, їхнє здоров'я, виховання та освіту, прагнули обрати для них якомога кращих гувернерів і вчителів і нерідко ставилися до таких найманих робітників, як лікарі та вихователі, як до членів родини. Тут дорослих людей називали дитячими прізвиськами і дбали про них все життя, тут діти, вгодовані мамками-селянками та виховані няньками-селянками, назавше зберігали любов до рідної мови та прагнення порозумітися з народом, її носієм.

Наразі подальше вивчення родинних сімейних збірок, передусім архіву Галаганів, відкриває нові перспективи у дослідженні історії повсякдення дворянства України у XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини / упорядники: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. – К., 2017. – 136 с.
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке; пер. с фран. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева / В. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун.-та, 1999. – 416 с.
3. Белова А. В. Женская эпистолярная культура и дворянская повседневность в России конца XVIII – первой половины XIX века // Российские женщины и европейская культура / сост. и отв.ред. Г.А. Тишкин. – СПб, 2001. – С. 49–55.
4. Будде Г.-Ф. Пол истории / Г.-Ф. Будде // Пол. Гендер. Культура: немецкие и русские исследования / Шоре Э., Хайдер К., Зверева Г. (ред). – М. РГГУ, 2009. – С. 132–155.
5. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи / Л. І. Буряк. – К., 2010. – 368 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. І, оп. 2, спр. 111, 550 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, оп. 1, спр. 6882, 14 арк.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, оп. 1, спр. 6886, 10 арк.
9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.
10. Лотман Ю. Художественный ансамбль как бытовое пространство / Ю. Лотман // Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 376–387.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – 2-е изд., испр. – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – 548 с.
12. Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь женщины в доиндустриальной России, X – нач. XIX в.: невеста, жена, любовница. – М.: Ладомир, 1997. – 282 с.
13. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. Человек в истории: 1996. – М., 1996. – С. 176–181.
14. Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки / А. В. Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 2. – С. 606–650.
15. Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej / M. Delimata. – Poznan, 2004. – 259 s.
16. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 1475, оп. 1, спр. 109, 14 арк.

17. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 309, 177 арк.
 18. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 549, 53 арк.
 19. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 666, 268 арк.
 20. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 709, 24 арк.
 21. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 992, 132 арк.
 22. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 2015, 84 арк.

Будзар М.М. Мать и ребенок в помещицьем имении Левобережной Украины первой половины XIX в. (за его документами из архива Галаганов)

В статье предпринята попытка реконструировать повседневность матери и ребенка в дворянском имении в Украине в первой половине XIX в. Источниками для достижения цели стали личные бумаги из архива дворянской семьи Галаганов. Это была одна из самых известных семей казацко-старшинского происхождения на территории бывшей Гетманщины – Левобережной Украины. В работе освещены положение дворянской женщины в уединении имения и проблемы рождения и воспитания ребенка. Это роды и кормление ребенка, поиск домашних врачей и воспитателей, организация процесса обучения.

Ключевые слова: помещицье имение, Левобережная Украина, Галаганы, его-документы, материнство, детство, повседневность.

Budzar M.M. Mother and child in the manorial estate of Left-bank Ukraine in the first half of the XIX century (based on ego-documents from Halahan's family archives)

The article attempts to reconstruct the mother and child's everyday life in the manorial estates in Ukraine in the first half of the XIX century. Halahan's family papers were the source for this study. The Halahans belonged to the Ukrainian nobility, to the descendants of Cossack officers of the former Hetmanate. They were wealthy landowners and influential public figures. The article shows the position of a noble woman in the privacy of manor and the problems of birth and upbringing of the child. It is childbirth and child feeding, the search for home doctors and educators, the organization of the learning process.

Key words: the manorial estate, Left-bank Ukraine, Halahans, ego-documents, maternity, childhood, everyday life.

12.03.2018

УДК 94(477): 347.635 П. Білецький-Носенко

Н.О. Барабаиш

ПРИВАТНИЙ ПАНСІОН П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА ЗА СПОМИНАМИ М. МАРКЕВИЧА

У статті на основі споминів М. Маркевича закладено підґрунтя для реконструкції повсякдення вихованців пансіону П.П. Білецького-Носенка: описана місцевість та приміщення, в яких діяв пансіон; надана характеристика зовнішності та характеру власника/наставника; описано розпорядок життя в пансіоні; харчування; одяг; способи навчання і виховання; система покарань і заохочень.

Ключові слова: П. Білецький-Носенко, М. Маркевич, приватний пансіон, маєток Лапинці.

Вивчення особливостей повсякденного життя українського дворянства на початку XIX ст. дає масу можливостей для більш глибокого осягнення історично сформованих умов життя нащадків козацько-старшинських родів, що були вимушені інтегруватись в загальноімперське су-

спільство, дозволяє зрозуміти, як відбувалось формування національної еліти, яка стоятиме у витоків українського культурно-національного відродження. Історична повсякденність дитинства – тема, яка є новою для сучасної вітчизняної історії. Історичні аспекти повсякденності дворянського дитинства майже не студіювались сучасною вітчизняною наукою. Раніше пріоритет у вивченні даної теми належав педагогічним дисциплінам.

На початку XIX ст. на Наддніпрянщині відбувається подальший розвиток імперської державної і приватної систем освіти. Остання включала навчальні заклади, засновані приватними особами, – пансіони. Один із найвідоміших приватних пансіонів закритого типу на території Малоросії діяв на початку XIX ст. у маєтку П.П. Білецького-Носенка.

Павло Павлович Білецький-Носенко – український письменник, перекладач, літературний критик, лінгвіст, етнограф, мовознавець, педагог, просвітител, художник. За традицією, сформованою в Російській імперії, відставний військовий П.П. Білецький-Носенко, маючи високий рівень освіченості, зміг реалізувати себе у власно сформованому маєтковому «ідеальному світі», займаючись садівництвом, літературною та художньою творчістю, науково-пошуковою діяльністю. Але саме завдяки створеному в Лапинцях приватному пансіону для шляхетних хлопчиків й довголітній службі в сфері народної освіти він увійшов як видатний діяч в історію педагогічної традиції в Україні. Маємо на сьогодні досить ідеалізований образ П.П. Білецького-Носенка як педагога, що першим в Україні запровадив всебічний гармонійний розвиток дитини й цілеспрямоване естетичне виховання [1; 2; 3].

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи – процес надзвичайно непростий. Повсякденність багатоліка, вона може бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом [4, с. 53]. Особливий інтерес для істориків, що студіюють історію повсякдення, представляє комплекс джерел особового походження: листи, щоденники, спогади тощо. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії життя виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Такі тексти містять певний культурний код (в якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стат, пріоритети мікрогрупи, освіти, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т.д.) [5, с. 54].

Серед документів приватного походження виключним явищем є щоденники. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи [5, с. 56].

Надзвичайно цінним документом для реконструкції пансіонського життя у маєтку П.П. Білецького-Носенка Лапинці є «Автобіографічні записки» випускника пансіону Миколи Маркевича, присвячені першим рокам його жит-